

навчально-ботанічні сади, музеї, бібліотеки тощо). Цьому сприяли земства, сільськогосподарські товариства та приватні особи.

Таким чином, можна визначити основні етапи розвитку сільськогосподарської освіти у досліджуваній період:

1) етап зародження сільськогосподарських шкіл (початок XIX – 60-ті роки XIX ст.), що характеризувався низькими кількісними та якісними показниками (незначною кількістю навчальних закладів, нестабільним характером їх діяльності, відсутністю цілеспрямованої державної політики, приватної і громадської ініціативи);

2) етап екстенсивного розвитку мережі закладів сільськогосподарської освіти (60-ті – 90-ті роки XIX ст.), коли відбувалось нормативно-правове забезпечення галузі, збільшення кількості навчальних закладів і стабілізація їх діяльності, зосередження освітньої ініціативи в органах місцевого самоврядування та селянських товариствах;

3) етап інтенсивного розвитку сільськогосподарської освіти (кінець XIX – початок XX ст.), який відзначився вдосконаленням матеріально-технічної, наукової бази і кадрового складу навчальних закладів, поліпшенням рівня знань, умінь і навичок вихованців, використанням передових агротехнологій, нових форм і методів організації навчально-виховної роботи.

Недоліки в системі сільськогосподарської освіти були пов'язані з відсутністю єдиного державного підходу до її розвитку, відсутністю розробки багатьох методичних питань, слабкістю матеріальної бази багатьох навчальних закладів, браком коштів для створення нових сільськогосподарських шкіл. Тому процес розповсюдження сільськогосподарських знань в Україні у досліджуваній період відбувався більш стрімкими темпами, ніж в імперській Росії в цілому, але дещо відставав від країн Західної Європи та США.

Посилання

1. Глазунов Г.О. Професор Михайло Ліванов (1751–1800): вчений-аграрій – родоначальник аграрної освіти імперської Росії / Г.О. Глазунов // Національна академія аграрних наук України. – 2013. – № 3 – С. 12–21.

2. Корифеї української науки: Нариси про видатних діячів науки і техніки: До 135-ї річниці створення Одеського держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова / В. П. Шкварець, М.М. Шитюк, Ю.І. Гузенко; [та ін.]. – Миколаїв: Тетра, 2000. – 267 с.

3. Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX століття: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Сумський держ. педагогічний ін-т ім. А.С.Макаренка. – Суми, 1999. – 190 с.

4. Москальский Н. О сельскохозяйственных школах: Воздвиженская [Неплюева] сельскохозяйственная школа (Из личных впечатлений). / Н. Москальский – Чернигов, 1893. – 37 с.

5. Отчет Андреевской сельскохозяйственной школы и фермы за 1914 г. – Полтава, 1914. – 63 с.

6. Отчет Глуховской земской управы за 1905 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1906. – 108 с.

7. Прокопович П.І. Вибрані твори: у 3 т. / П.І. Прокопович;

ред. кол.: В.М. Корж (координатор проекту)[та ін.]. – Х.: Фактор, 2012. [Т. 3].: Про школу бджільництва П.І. Прокоповича. – 2012. – 351 с.

8. Терлецька У.І. Про організацію діяльності Борзнянської школи садівництва у перше десятиріччя її існування (1898–1908 рр.) [Текст] / У.І. Терлецька // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / гол. ред. М.О. Носко; Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2010. – Вип. 80. – С. 183–187.

9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 701, спр. 95, 86 арк.

10. ЦДАК України, ф. 492, оп. 15, спр. 41, арк. 3–14.

11. ЦДАК України, ф. 1352, оп. 1, спр. 468, 510 арк.

12. ЦДАК України, ф. 2053, оп. 1, спр. 119, 6 арк.

Мирошниченко Н.А. Факторы и этапы развития сельскохозяйственного образования в Украине в XIX – начале XX ст.

В статье анализируются основные факторы и определяются этапы развития сельскохозяйственного образования в исследуемый период. Рассматриваются известные государственные и частные сельскохозяйственные учебные заведения.

Ключевые слова: сельскохозяйственное образование, профессиональная подготовка, учебное заведение, частная инициатива, земство.

Miroshnychenko N.O. Factors and stages of development of an agricultural education in Ukraine in XIX – at the beginning of XX c.

In the article the major factors are analyzed, stages of development of an agricultural education during the studied period are defined. Known state and private agricultural schools are considered.

Key words: agricultural education, vocational training, educational institution, private initiative, district council.

27.03.2015 p.

УДК 94 (477):631.115.8 «1906/1917»

О.М. Герасимчук

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ АРТІЛІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 РР.)

У статті висвітлюється процес розвитку сільськогосподарських артілей у Чернігівській губернії в роки реалізації в регіоні століпінської аграрної реформи (1906–1917 рр.).

Ключові слова: Чернігівська губернія, століпінська аграрна реформа, кооперація, сільськогосподарські артілі.

Аграрні реформи, де б вони не проводилися, завжди були покликані долати існуюче відставання сільського господарства від потреб країни в цілому. У центрі аграрного реформування завжди стояло перетворення земельних відносин. Так, перетворення в аграрній сфері початку XX ст., що увійшли в історію як «століпінська аграрна реформа», були покликані завершити розпочате селянською рефор-

мою 1861 р. визволення селянина як суб'єкта господарювання й перетворення його землі в приватно-господарський капітал. Якісні й кількісні характеристики реформи показують, що П. Столипін проводив не корпоративну, а інституціональну політику, спрямовану на розвиток нових господарчих форм у процесі ринкової трансформації.

Окрім землевпорядкування на досягнення цілей аграрної реформи була спрямована й низка інших урядових заходів – створення при губернських землевпорядних комісіях агрономічних нарад, розвиток сільськогосподарської освіти, будівництво елеваторів, організація прокатних пунктів машин і знарядь, підтримка кооперації. У даній статті мова піде про розвиток сільськогосподарських артілей в Чернігівській губернії в роки здійснення в регіоні столипінських аграрних перетворень.

На початку ХХ ст. ситуація в економіці Росії склалася таким чином, що відтинок часу, на який припав період особливо бурхливого розвитку кооперації в Україні й на Чернігівщині, співпав з роками здійснення столипінських аграрних перетворень. Кооперація в Російській імперії в 1906–1917 рр. розвивалася швидшими, ніж навіть в розвинутих європейських країнах, темпами [13, 263–265]. Попри очевидну актуальність проблеми, питання розвитку нижчих форм виробничо-збутової кооперації на Чернігівщині на початку ХХ ст. не дістало належної уваги дослідників. Розвиток землеробських артілей у Чернігівській губернії напередодні й у роки аграрної реформи відзначав радянський історик С. Трапезніков [13]. Цієї проблеми на загальноукраїнському рівні частково торкалися в своїх монографіях В. Марочко [7], В. Половець [11]. Розвитку кооперації на Чернігівщині були присвячені праці С. Горохова [1], О. Дмитренка [2]. Проте жоден із вищеназваних авторів не пов'язував активізацію діяльності виробничо-збутових артілей з проведенням столипінських аграрних перетворень в регіоні. Саме цю прогалину у вивченні регіональних аспектів розвитку кооперативного руху ми й спробуємо заповнити нашим дослідженням.

Попри загальні закономірності розвитку кооперативного руху й загальні мотиви, що спричинили його виникнення як на Заході, так і в Росії та Україні, у кожній країні він мав свої особливості й специфічні риси. Для регіонів Російської імперії характерною рисою кооперативного господарювання було існування землеробських артілей, які почали виникати після реформи 1861 р. Це був дійсно особливий, самобутній тип кооперативів, який виник у надрах общинного землеволодіння й мирно з ним співіснував. Артільна форма ведення господарства застосовувалася переважно як спосіб об'єднання зусиль групи селян для спільних сільгоспробіт. Сільськогосподарські артілі існували та розвивалися на Чернігівщині

поряд з вищими формами кооперативного руху, зокрема такими як сільськогосподарські товариства. Свій подальший розвиток сільськогосподарські артілі регіону одержали й у період реалізації столипінської аграрної реформи, коли урядові заходи були спрямовані на руйнування общинного землеволодіння. Характерно ще й те, що тогочасні артілі виникали не лише за сприяння й матеріальної допомоги з боку окремих прогресивних осіб з-поміж ліберальної інтелігенції, а мали й власних ентузіастів із селянського середовища, які очолювали артільні господарства [13, 238, 247]. Кореспондент часопису «Селянин» відзначав у 1915 р.: «Село, охоплене в останні роки кооперативним рухом, висунуло на чергу вкрай цікаву й важливу галузь кооперативного руху – організацію «товариств з колективної оренди й обробки землі» [5, 95].

Як зазначав радянський історик С. Трапезніков, «звичайно, у цих артілях не було нічого соціалістичного, вони були наскрізь просочені духом дрібнобуржуазності, капіталістичного господарювання. І все ж основною спонукальною силою їх виникнення була боротьба з бідністю, з поміщицько-куркульською кабалою, з лихварською експлуатацією й усілякими скупниками й перекупниками» [13, 238–239]. Спочатку артілі створювалися за ініціативою урядових інструкторів на позики Державного банку, потім їх опертям стали земські каси дрібного кредитування й система селянської кредитної кооперації [12, 71]. Щоб краще зрозуміти суть кооперативів цього виду, розглянемо детальніше історію виникнення і принципи діяльності сільськогосподарських артілей на Чернігівщині на початку ХХ ст.

Оренда землі для одноосібного й малоземельного селянина була справою практично безнадійною, а тому й з'явилася гуртова оренда за умов спільного обробітку землі. Якщо наприкінці ХІХ ст. оренда десятини землі коштувала селянинові 1–2 руб., то на початок столипінських реформ ціна оренди зросла в 9 разів. За таких умов гуртова оренда була економічно доцільнішою. За твердженням дослідника кооперативного руху В. Марочка, артільний обробіток землі в роки столипінської аграрної реформи був викликаний швидше злидненням становищем селян, ніж масовим усвідомленням переваг кооперативної форми господарювання над подвірною [7, 28]. Часопис «Селянин» у 1915 р. писав: «Що стосується «земельної кооперації», так вона викликана до життя хронічним малоземеллям нашого селянства» [5, 102].

Серед українських губерній землеробські артілі були найпоширеніші в другій половині ХІХ ст. в Полтавській, Київській, Чернігівській губерніях [13, 240]. Хліборобські артілі або товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ) легко

з'являлися й часто швидко зникали, особливо після того, як селяни поліпшували своє становище. Такі товариства діяли на власні кошти і власний ризик. Вони не мали ніякого статуту, а керівним органом у них були загальні збори [4, 8]. Спонукальним моментом для об'єднання домогосподарств у артіль були мізерні селянські наділи й розмаїття ґрунтів. У випадку розподілу землі селянам би дісталися землі з різною родючістю, до чого ще й могли додатися несприятливі погодні умови, які б зробили ситуацію ще критичнішою. В артілі запроваджувалася спільна оранка, збір урожаю, обмолот і розподіл зерна та соломи. Те ж саме стосувалося й сінокоосу [13, 240–241].

Новий етап у розвитку артільних форм господарювання припав на здійснення столипінських аграрних перетворень. Прагнення до покращення господарювання й піднесення продуктивності землеробства – ось головні спонукальні мотиви до створення артілей того часу. В общині при чергових переділах «мирської» землі артіль відводилася єдина ділянка, яку артіль обробляла спільно кіньми та інвентарем членів кооперативу; деякі знаряддя й машини артіль брала напрокат у сільськогосподарських кооперативах. Розподіл продукції відбувався за принципом трудової участі. Застосування столипінського антиобщинного законодавства в роки аграрної реформи нерідко разом із розпадом общини приводило й до розпаду артілей. Артіль періоду реалізації столипінської аграрної реформи були переважно двох типів. До першого відносилися ті, які обмежувалися колективною орендою землі. Розподіл її відбувався в залежності від платоспроможності кожного члена артілі й подальший обробіток землі відбувався кожним селянином окремо. В артілях другого типу головна увага зверталася на те, щоб розподіл орендованої землі відбувався з урахуванням кількості членів сім'ї, робочої сили, із застосуванням обов'язкового спільного обробітку землі. Такий тип артілі вважався більш справедливим, оскільки всі селяни артілі вважали себе її рівноправними членами [13, 244–245].

Земськими статистиками в 1915 р. було досліджено три артільні Чернігівської губернії, дві з яких знаходилися в Глухівському повіті – у селах Зазірки та Воргол і одна в Стародубському повіті – у с. Дедово [4, 8]. У с. Зазірки 14 селянських господарств взяли в 1911 р. в оренду в поміщика П. Скоропадського 140,5 дес. землі на три роки. Уся ділянка була поділена на 16 рівних частин: 12 членів артілі мали по одній ділянці, а два – по дві. Ці два останні члени кооперативу й уклали угоду з поміщиком. Усі польові роботи здійснювалися спільно – 16 плугами, 16 боронами, косили 16 косами, жали 32 серпами, молотили 16 ціпами.

Добрива вносили порівну, вирощений урожай ділився порівну між членами товариства. Перші три роки селяни платили поміщику по 800 руб. за рік, у наступні – по 1 200 руб. [5, 97–98]. У с. Воргол селяни в 1913 р. взяли в оренду 44,7 дес. землі на 6 років. Орендна плата товариства за рік становила 715 руб. Ділянка була розподілена на 8 рівних частин, урожай ділився також на 8 частин [4, 8].

Якщо дві попередні артільні базувалися на спільному обробітку землі, то товариство в с. Дедово Стародубського повіту мало характер товариства зі спільної купівлі землі. Тут у 1913 р. 8 селянських домогосподарств колективно купили в землевласника В. Буряка 40,5 дес. землі із «живим і мертвим інвентарем». Згідно умов купівлі, селяни зобов'язувалися з майбутнього врожаю щорічно виділяти сім'ї Буряка фіксовану кількість продуктів і годувати спільно куплену худобу [4, 8]. Увесь урожай ділився на три частини: одна йшла на виплату боргу за ділянку й відсотків за кредит, друга – на утримання худоби при ділянці й на насіння, третя розподілялася між членами артілі або натурою, або після продажу – грошима. Як відзначали оглядачі, справи в артілі йшли добре, господарство з кожним роком розширювалося й міцніло, управління й розподіл удосконалювалися [13, 246–247]. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя», описуючи цей за його словами «оригінальний колектив», зазначав у 1915 р., що саме існування даного товариства «свідчить не стільки про можливість організації такого типу колективів на селі, скільки про здатність селян бути членами землеробського колективу на описаних вище досить складних умовах» [4, 8].

Чернігівські селяни в роки столипінської аграрної реформи на кооперативних засадах створювали також молочні й маслоробні артільні, засновували споживчі лавки й навіть селянські артільні молочні заводи. Вступ до артілі не вимагав значних пайових внесків, тому в їх складі переважали бідняцько-середняцькі двори з 1–2 коровами. Подібні кооперативи зміцнювали трудову основу дрібнотоварного селянського господарства. Артіль звели нанівець економічне панування на селі заможних власників торгових лавок, яким раніше належала монополія на сільську торгівлю [12, 71]. Помічник губернського агронома В. Л'Етьєн рекомендував: «Єдиною можливою формою молочного виробництва для хуторян і найближчих сіл є кооперація: артіль або товариство, тобто в центрі хуторів облаштовується артільний маслоробний завод; господарі, які увійшли в артіль, щоденно постачають молоко на завод; майстром-спеціалістом молоко перероблюється у вершкове масло. Довірена особа від артілі везе масло в місто й продає; одержана виручка, за вирахуванням витрат,

ділиться між учасниками справи... Відкриття хоча б двох чи навіть одного тільки артільного заводу могло б сприяти виникненню артільної справи в Чернігівській губернії, яка має сприятливі умови для розвитку молочної справи» [6, 79–80].

Однак великих успішних виробничих артілей на Чернігівщині за роки аграрної реформи так і не з'явилося. У 1913 р. на зборах чернігівського сільськогосподарського товариства відзначали роботу лише двох таких артілей – молочної в с. Гусавка Чернігівського повіту і в зуттєвої в м. Літки Остерського повіту [3, с. 682]. «В Остерському повіті в м. Літки існує, здається, єдиний в Чернігівській губернії виробничий кооператив в зуттєвників під назвою «Трудова артіль». Земська економічна рада, яка відбулася нещодавно, визнала за доцільне організацію в повіті молочно-маслобійних кооперативів зі збутом продуктів у Києві», – писав часопис «Селянин» у 1914 р. [9, 21]. 14 квітня 1914 р. в с. Вересоч Ніжинського повіту розпочала роботу артіль із закупівлі й збуту молока, яку створили 25 селянських господарств, кожне з яких мало по 1–2 корови. Залежно від якості молока, артіль платила його постачальникам від 1 руб. до 50 коп. за пуд. Членам артілі платили за пуд молока на 15 коп. дорожче. З 14 квітня 1914 р. по 1 липня 1915 р. до артілі надійшло 2 772 пуди молока, за які було заплачено 1 940 руб. 10 коп., тобто в середньому по 70 коп. за пуд. За цей же період артіль отримала за масло й продані молочні продукти 2 633 руб., з яких 692 руб. 92 коп. було валовим прибутком від переробки продукції. Подібна організація праці була характерною і для Володьково-Дивицької молочної артілі того ж Ніжинського повіту, яку створили 1 листопада 1914 р. й до якої входило 17 господарств [11, 81; 8, 7–8]. Артілі продовжували створюватися навіть під час війни. У 1915 р. в с. Вишняки Остерського повіту було створено молочарську артіль, яка проіснувала всього два роки, позаяк селяни почали самостійно торгувати молочними продуктами [7, 43].

Більшість землеробських артілей періоду столипінських аграрних перетворень виникло за активного сприяння сільськогосподарської кооперації, у першу чергу кредитних і ощадно-позикових товариств. Кооперативні установи ставали організаторами оренди землі з наступною передачею її в користування селянам для організації на ній артілі чи товариства. Разом із тим вони виставляли перед селянами певні умови, які стосувалися покращення агрокультури на орендних землях [13, 247]. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства на сесії 1 грудня 1913 р., присвяченій скликанню загальнокооперативного з'їзду, зазначалося: «Широкий кооперативний рух виник зовсім недавно, лише з 1906 р. з масової появи кредитних

кооперативів і, незважаючи на вкрай несприятливі умови для правильного громадського життя, а ще більше для прояву самостійності, кооперація, накреслена спочатку ледве помітними штрихами, набуває певних контурів, наповнюється змістом і вже зараз стає важливим фактором народного господарства, вимагаючи до себе уваги й поважного ставлення». Голова даного товариства П. Шимановський, який і робив вищеназвану доповідь, відзначав важливість кооперації саме для середнього селянства, а не для заможного: «Якби це середнє селянство було скоопероване в галузі виробництва, усі блага господарського покращення були б ним сприйняті й перетворені в нові цінності, при цьому продуктивніше, ніж у середовищі заможного селянства, у цілому неохильного до об'єднання своїх відокремлених, міцних господарств» [3, 682, 690].

На превеликий жаль, використати повною мірою потенціал чернігівського села в царині кооперування так і не вдалося. Не останню роль в цьому відіграла й консервативність чернігівського селянства, яке важко сприймало всі нововведення й до всього ставилося з підозрою. «Доводиться визнати, що діяльність наших кооперативів проходить без будь-якого впливу на нашу свідомість. Кредитне товариство – це лише «маленький банк», споживче товариство не більше, як потрібна комусь лавочка, а сільськогосподарське товариство – це щось, що потрібне земству «для форми», – констатував часопис «Селянин» перед Першою світовою війною [10, 172–173].

Таким чином, ми бачимо, що за роки столипінських реформ яскраво розкрився внутрішній модернізаційний потенціал сімейно-трудового й підприємницького типів селянських господарств. Кооперування стало головним соціально-економічним шляхом селянської еволюції, який втягнув у процес модернізації практично всі господарюючі верстви початку ХХ ст. У роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині поруч із класичними видами кооперативів розвивалися також і нижчі форми виробничо-збутової кооперації, зокрема у вигляді сільськогосподарських артілей. Проте, попри очевидний поступ у розвитку різних видів економічної самоорганізації селян, використати повною мірою можливості чернігівських селян у сфері кооперування так і не вдалося. Завадила цьому відсутність повноцінної державної підтримки, недостатня увага земств до дрібного кооперування, байдужість частини чернігівських селян до новацій у господарстві.

Посилання

1. Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов //

Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353.

2. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.

3. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общекооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.

4. Зюрюкин В. Земледельческие кооперативы / В. Зюрюкин // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 20. – 15 мая. – С. 7–8.

5. Зюрюкин В. Товарищества по коллективной аренде и обработке земли / В. Зюрюкин // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 95–103.

6. Л'Етьєн В.О. Исследование хуторов в Нежинском уезде Черниговской губернии / В.О. Л'Етьєн // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 5. – С. 68–90.

7. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

8. Молочные артели в Нежинском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 34. – 21 августа. – С. 7–8.

9. Н. О-ець. Корреспонденция. Остерский уезд / Н. О-ець // Селянин. – 1914. – № 1. – С. 21.

10. Ол. С. Чемер, Козелецкого уезда / Ол. // Селянин. – 1914. – № 7. – С. 172–173.

11. Половец В.М. Кооперативный рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.

12. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.

13. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Изд-во ВПШ и АОК, 1963. – 656 с.

Герасимчук А.М. Сельскохозяйственные артели на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.)

В статье освещается процесс развития сельскохозяйственных артелей в Черниговской губернии в годы реализации в регионе столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.).

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, кооперация, сельскохозяйственные артели.

Herasymchuk O.M. Agricultural artels in Chernihiv region in the Stolypin's agrarian reform period (1906–1917)

The article examines involvement of agricultural artels in Chernihiv province during the regional implementation of the Stolypin's agrarian reform (1906–1917).

Key words: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, cooperation, agricultural artels.

26.02.2015 р.

УДК 94(477):(392+611.9)

Л.А. Костенко

ТІЛО В АГРАРНИХ ОБРЯДАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ)

У статті розглядаються аграрні звичаї та обряди, у яких було задіяне тіло людини або тварини та їх символіка.

Ключові слова: сімба, догляд, збирання урожаю, календарні свята, тіло людини, тіло тварини, урожай.

У період сівби, догляду за рослинами та збирання урожаю землероби намагалися вплинути на урожай. Одним з атрибутів магічних практик було тіло людини та тварини.

Обряди, в яких було задіяне тіло людини, та їх символіку, неодноразово потрапляли у коло наукових інтересів ряду дослідників. Український вчений К. Копержинський розглядав качання жінок біля обжинкового атрибута – борода. На його думку, цей магічний акт символізував боронування ниви [5, 43]. Українська дослідниця К. Грушевська вивчала господарські обряди у виконанні жінки. Вона вважала, що вірування в магічну силу жіночого тіла були заховані у її «продуктивності та плодючості» [3, 24, 41]. У поле зору російського ученого Д. Зелєніна потрапили обряди, пов'язані з качанням на ниві священиків. На його думку, за допомогою качання з землі намагалися видобути животворні сили для рослин, первісним же виконавцем обряду був «поганський жрець» [4, 5]. Російська дослідниця Т. Бернштам символіку качання вбачала у «стимуляції природних процесів, віддачі землі людської сили і отримання такої від неї» [2, 150]. Німецький вчений Д. Фрезер вважав, що качання було пережитком давнього культу злягання на ниві чоловіка і жінки. За допомогою цих магічних дій рослинам намагалися передати енергію відтворення і примноження [8, 137].

Аграрні обряди потребують подальшого вивчення. Важливими в цьому відношенні є регіональні дослідження, які дозволяють пізнати народні вірування, форми їх вияву та символічний зміст, а також віднайти загальноукраїнські та регіональні риси народної культури.

Ми ставимо за мету дослідити аграрні звичаї та обряди, у яких було задіяне тіло людини та тварини, а також їх символіку. В основу дослідження покладено польові матеріали, зібрані на Лівобережному Поліссі.

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили в період сівби рослин. Жінки, сіючи гарбузи, сідали на грядки. «Коли садили гарбузики, присідали, щоб були великі» (ОМП). «Садимо гарбузи, сідаємо на грядки, щоб багато було» (ВФК). Подібним чином намагалися вплинути на урожай картоплі. «Кончають сіять, самі товщє баби садяться, щоб така картошка роділа як ці баби